

३.१ प्रस्तावना	३.३.२ सहकाराची सर्वसामान्य तत्त्वे
३.२ अर्थ व व्याख्या	३.४ सारांश
३.३ सहकाराची तत्त्वे	३.५ महत्त्वाच्या संज्ञा
३.३.१ सहकाराची पुनर्निर्धारित मूलतत्त्वे	३.६ स्वाध्याय

३.१ प्रस्तावना (Introduction) :

माणसाचे जीवन सुरळीत, नियोजनबद्ध व यशस्वी होण्यासाठी समाजप्रिय जीवन जगण्यासाठी व व्यवहारासाठी काही नियम असावे लागतात. तेव्हाच माणसाचे जीवन सुखकर होते. अशा नियमांचा अर्थ जीवन जगण्यासंबंधीची तत्त्वे असा घेता येईल.

सहकार या संकल्पनेचा विचार करत असताना सहकार म्हणजे एकमेकांना मदत करणे, एकत्र येऊन काम करणे होय. समाजाचे कल्याण साध्य करणे, समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचा विकास करण्यासाठी सहकार ही संकल्पना उदयास आली. सहकारामध्ये समाजाच्या सेवेला अनन्यसाधारण महत्त्व असल्याने समाज विकासासाठी सहकारी चळवळीचे योग्य दिशेने मार्गक्रमण होणे आवश्यक आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या व्यक्ति एकत्र येऊन स्वतःचा विकास साध्य करण्यासाठी सहकारी संस्था स्थापन करतात. या संस्था व्यवस्थित व सुरळीत चालविण्यासाठी काही मार्गदर्शक नियमांची आवश्यकता असते आणि याच अटींचे व मार्गदर्शक नियमांचे रूपांतर पुढे सहकारी तत्त्वामध्ये झालेले आहे. सहकाराच्या तत्त्वामुळे सहकारी संस्थांनी ठरविलेली उद्दिष्टे, ध्येये साध्य करता येतील. सहकारी चळवळीची प्रगती साधण्यासाठी आणि विकासासाठी सहकारी तत्त्वांची गरज असते.

तत्त्व याचा अर्थ वागण्यासंबंधीचे नियम असा करता येईल. सहकारी संस्थांची वाढ, विकास तसेच तिचा उद्देश साध्य करण्यासाठी ठरविलेले किंवा मान्य केलेले नियम म्हणजे सहकाराची तत्त्वे होय.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अनेक देशांना स्वातंत्र्य मिळाले. जलद आर्थिक विकासासाठी नियोजनाची कास धरली गेली. एकूणच आर्थिक, राजकीय व सामाजिक परिस्थितीत बदल झाले. त्यासाठी ऑक्टोबर १९६४ मध्ये ज्येष्ठ अर्थतज्ञ डॉ. डी. जी. कर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेने तज्ज्ञ समितीची नियुक्ती केली. या समितीने सादर केलेल्या अहवालात सहकाराच्या तत्त्वांची पुनर्मांडणी केली. इ.स. १९६६ मध्ये व्हिएन्ना येथे झालेल्या आंतरराष्ट्रीय सहकार परिषदेमध्ये सहकारी तत्त्वांना जगमान्यता मिळालेली आहे. डॉ. इयान मॅकफरसन अभ्यासगटाच्या शिफारशीवरून इंग्लंडमधील मॅचेस्टर येथे सन १९९५ मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय सहकार परिषदेत सात सहकारी तत्त्वांना पुनर्निर्धारित मूलतत्त्वे म्हणून मान्यता देण्यात आली.

३.२ सहकारी तत्त्वांचा अर्थ (Meaning) :

‘सहकारी तत्त्वे म्हणजेच सहकारी संस्थांची उद्दिष्टे, ध्येयधोरणे, कार्यपद्धती, भविष्यकालीन यशस्वी वाटचाल, व्यवस्थापन इत्यादी बाबतच्या मार्गदर्शक नियमांचा संच होय’. सहकारी संस्था उत्तम व यशस्वीरित्या चालविण्यासाठी काही मार्गदर्शक नियम तयार केलेले आहेत. याच मार्गदर्शक नियमांना सहकाराची तत्त्वे असे म्हटले जाते. ही तत्त्वे संस्थेने ठरविलेली ध्येये, उद्दिष्टे गाठण्यासाठी उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरतात. या सहकाराच्या तत्त्वांशिवाय सहकारी संस्था यशस्वीपणे कामकाज करू शकणार नाहीत. व्यवहारात सहकारी तत्त्वांचा यशस्वीपणे वापर करण्यावरच सहकारी चळवळीचे यश व भवितव्य अवलंबून असते.

सहकारी तत्त्वांच्या व्याख्या :

- १) आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटना १९६६ नुसार – “सहकारी चळवळीच्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी नितांत आवश्यक असणाऱ्या व्यवहार्य नियमांना सहकाराची तत्त्वे असे म्हणतात.”
- २) डॉ. डी. जी. कर्वे – “सहकारी चळवळीच्या उद्देशांची पूर्तता करण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या व सहकारी कार्याचे संघटन व नियमन करण्यासाठी केलेले नियम म्हणजे सहकारी तत्त्वे होत.”

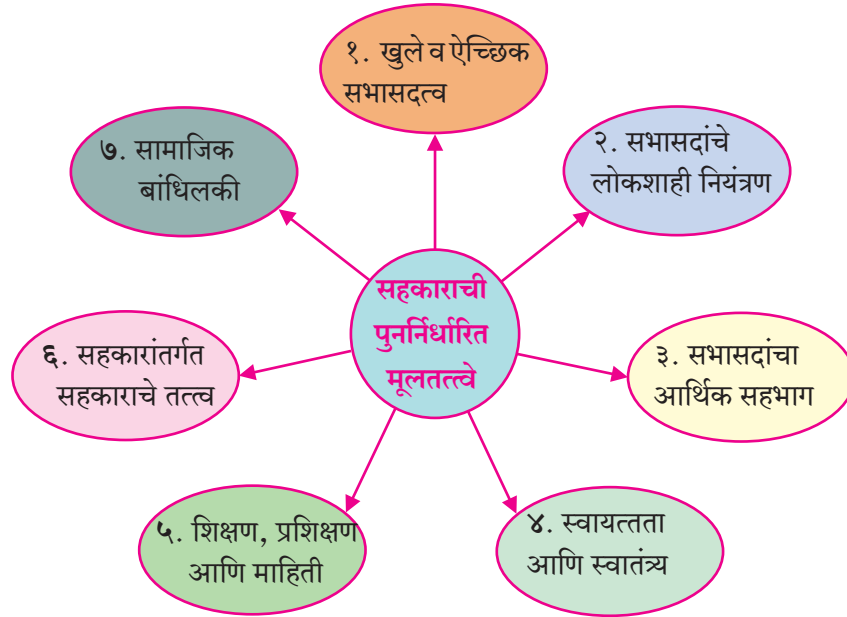
३.३ सहकाराची तत्त्वे : (Principles of Co-operation)

बदलत्या परिस्थितीनुसार सहकार तत्त्वात काहीसा बदल झालेला आहे. तरीही मूलभूत तत्त्वे कायम आहेत. सहकारी तत्त्वांची विभागणी खालील दोन गटात केलेली आहे.

- सहकाराची पुनर्निर्धारित मूलतत्त्वे
- सर्वसामान्य तत्त्वे

३.३.१ पुनर्निर्धारित मूलतत्त्वे :

सर्वसाधारणपणे जगातील सर्व सहकारी संस्था ह्या इंग्लंडमधील मँचेस्टर येथे १९९५ मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय सहकारी परिषदेत पुनर्निर्धारित केलेल्या तत्त्वानुसार कार्य करतात.

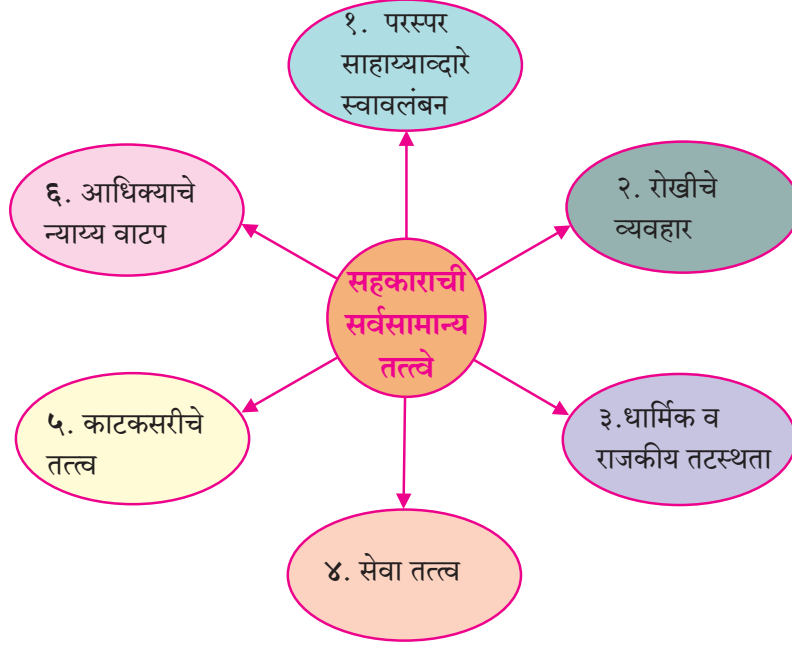

- १) **खुले व ऐच्छिक सभासदत्व :** सहकारी संस्थेचे सभासदत्व सर्वांसाठी खुले व ऐच्छिक असते. सहकारी संस्थेत कोणत्याही पात्र व्यक्तिला सभासद होता येते. कोणत्याही व्यक्तिस सभासदत्वासाठी सक्ती केली जात नाही. सहकारी संस्थेचे सभासदत्व स्वीकारणे किंवा संस्था सोडून जाणे हे पूर्णतः व्यक्त्याच्या इच्छेवर अवलंबून असते. संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात राहणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तिस सभासद होता येते. जात, वंश, धर्म, पंथ, लिंग, भाषा, वर्ण, आर्थिक स्थिती इत्यादी कारणावरून प्रवेश नाकारता येत नाही. जी व्यक्ति सभासदत्वाच्या सर्व अटी व नियमांची पूर्तता करते अशा व्यक्तिला सहकारी संस्थेचे सभासद होता येते.

- २) **सभासदांचे लोकशाही नियंत्रण :** सहकारी संस्था या लोकशाही संस्था आहेत. त्यांचे नियंत्रण सभासदांमार्फत होते. सहकारी संस्थेचा सर्व कारभार लोकशाही पद्धतीने चालवावा असे हे तत्त्व सांगते. प्रत्येक सभासदाला 'एक व्यक्ति एक मत' असा मताचा अधिकार असतो. संस्थेचा दैनंदिन कारभार पाहण्यासाठी सभासदांनी निवडून दिलेल्या व्यवस्थापन समितीमार्फत कामकाज चालते. संस्थेतील सर्व निर्णय सामूहिकपणे घेतले जातात. वार्षिक सर्वसाधारण सभेत सर्व सभासद अंतिम निर्णय घेतात. यातून सभासदांचे लोकशाही नियंत्रण हा हेतू साध्य होण्यास मदत होते.
- ३) **सभासदांचा आर्थिक सहभाग :** सभासद सहकारी संस्थांच्या भांडवलात सहभाग घेतात आणि लोकशाही पद्धतीने त्याचे नियंत्रण करतात. सहकारी संस्थेने भांडवलाचा मोबदला म्हणून जास्त व्याज देणे योग्य नाही. जास्त व्याज देण्यासाठी जास्त नफा मिळविणे आवश्यक ठरते. म्हणून सहकारी संस्थेने भांडवलावर मर्यादित प्रमाणात व्याज द्यावे. संचालक मंडळ सभासदांच्या वार्षिक सभेत भांडवलावर किती व्याज वा लाभांश द्यावे याची शिफारस करतात. संचालक मंडळाने सुचविलेल्या व्याजाच्या वा लाभांशाच्या दरात सभासद कपात सुचवू शकतात किंवा व्याज देण्याबद्दल ठराव फेटाळू शकतात. सहकारी संस्थांनी भांडवलावर व्याज दिलेच पाहिजे असा याचा अर्थ नसून भांडवलावर व्याज द्यायचे असेल तर ते मर्यादित प्रमाणात द्यावे. मर्यादित व्याज देऊन शिल्लक राहिलेली रक्कम सभासद राखीव निधीत वर्ग करणे, विविध निधी निर्माण करणे, सामाजिक कल्याणासाठी निधीचा वापर करणे असे नियोजन करू शकतात. सहकारी संस्था जास्तीत जास्त १५% पर्यंत लाभांश जाहीर करू शकतात.
- ४) **स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य :** सहकारी संस्था लोकशाही तत्त्वानुसार चालते. अशा संस्थामध्ये स्वायत्तता व स्वातंत्र्य या तत्त्वांना स्थान देणे महत्त्वाचे असते. संस्थेच्या प्रवर्तकापासून ते संस्था चालकांपर्यंतचे सर्वजण हे त्या संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात राहणारे असले पाहिजेत. संस्थेतील कोणतेही व्यवहार करण्यासाठी स्वातंत्र्य असले पाहिजे. नियोजन व धोरणांची अंमलबजावणी करताना सहकारी संस्थेला स्वायत्तता व स्वातंत्र्य हे तत्त्व अत्यंत महत्त्वाचे मानले आहे.
- ५) **शिक्षण, प्रशिक्षण आणि माहिती :** सहकाराचे भवितव्य हे सहकाराच्या प्रसारावर व शिक्षणावर अवलंबून आहे. सहकारी संस्था ही प्रामुख्याने आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेली असते. संस्थेतील बहुतांश सभासद हे अल्प शिक्षित असतात. अशा संस्था प्रभावी, यशस्वी, भक्कम व विकसित होण्यासाठी सभासद, सेवक, पदाधिकारी, संचालक व सर्वसामान्य जनतेला सहकाराचे शिक्षण, प्रशिक्षण व माहिती देण्याची गरज आहे.
- ६) **सहकारांतर्गत सहकाराचे तत्त्व :** हे तत्त्व सभासदांच्या समान आर्थिक गरजा उत्कृष्टरित्या भागविण्यासाठी सर्वांनी सुसंगठितपणे व समन्वयासहित एकत्रितरित्या काम करण्यासाठी आवाहन करते. स्थानिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी परस्परात स्पर्धा न करता एकमेकांना सहकार्य करून कारभार करावा हे अभिप्रेत आहे. एका संस्थेने दुसऱ्या संस्थेस सहकार्य केल्यास सहकारी क्षेत्राचा विकास अधिक चांगला होईल. या चळवळीच्या विकासासाठी व सभासदांच्या हित संबंधाचे संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने सर्वांनी सहकार्य केले पाहिजे. या तत्त्वाला विकासाचे तत्त्व असेही म्हणतात.
- ७) **सामाजिक बांधिलकी :** सहकारी संस्था या सामाजिक कल्याणाकरीता स्थापन केल्या जातात. समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या व्यक्ति एकत्र येऊन आपल्या आर्थिक दुर्बलतेवर मात करण्यासाठी सहकारी संस्था स्थापन करतात. त्याचबरोबर समाजाचे कल्याण डोळ्यासमोर ठेवून कार्य करीत असतात. सहकारी संस्थांनी अधिकाधिक लोकांच्या इच्छा, आकांक्षा सहकारी संस्थामार्फत साध्य करणे आवश्यक आहे. उदा. सभासदांना चांगले आरोग्य आणि सेवा पुरविणे, सहकारी वित्तीय सेवांचा विस्तार करणे, लाभदायी रोजगार पुरविणे, युवक व महिलांना सबल व सक्षम बनविणे, व त्यांचे राहणीमान उंचावणे इत्यादी. सहकारी संस्थांनी आपले कामकाज हे सामाजिक हित व सामाजिक कल्याणाच्या दृष्टीकोनातून केले पाहिजे.

३.३.२ सहकाराची सर्वसामान्य तत्त्वे :

सहकाराची पुनर्निर्धारित तत्त्वे पाहिल्यानंतर सर्वसामान्य तत्त्वांचाही अभ्यास करणे आवश्यक आहे. ती आपणांस पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) **परस्पर साहाय्याद्वारे स्वावलंबन :** परस्पर साहाय्याशिवाय स्वावलंबन होत नाही. परस्परांना साहाय्य करून स्वतःचा व संस्थेचा विकास करून घेण्याची शिकवण सहकारात दिली जाते. परस्पर साहाय्य हा संस्थेच्या सभासदांचा एकमेकांतील संबंधाचा गाभा आहे. 'सर्व एकाकरिता व एक सर्वाकरिता' म्हणजेच 'Each for all and all for Each' हे सहकार चळवळीचे मुख्य तत्त्व आहे. त्यासाठी सर्वांनी एकत्र येऊन काम केल्यानंतर स्वतःच्या उन्नतीबरोबर इतरांचेही कल्याण करणे ही सहकाराची कार्यपद्धती आहे.

२) **रोखीचे व्यवहार :** सहकारी संस्थेमध्ये रोख व्यवहाराचे तत्त्व हे अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. प्रत्येक सहकारी संस्थेने आपले सर्व आर्थिक व्यवहार हे रोखीने करावेत असा या तत्त्वाचा अर्थ सांगता येईल. सहकारी संस्थाकडे भांडवल मर्यादित असते. कारण सहकारी संस्थेचे सभासद हे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसतात. संस्थेचे आर्थिक बळ टिकवायचे असेल तर सहकारी संस्थांनी उधारीवर मालाची विक्री करणे योग्य नाही. उधारीवर वस्तू विकल्यास बुडीत रकमेचे प्रमाण वाढू शकते. परिणामी संस्था आर्थिक संकटात येऊ शकते. रोखीच्या व्यवहारामुळे सहकारी संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनतात.

कृती-

१) रोखीच्या व्यवहारामुळे सहकारी संस्थेची आर्थिक स्थिती बळकट होते यावर चर्चा करा.

- ३) **धार्मिक व राजकीय तटस्थता :** सहकारी संस्था ही एक ऐच्छिक संघटना असून संस्थेचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो. सहकारात कोणत्याही राजकीय व धार्मिक विचारप्रणालीस स्थान नाही. त्यामुळे सहकारी संस्था या गोष्टीपासून अलिप्त असणे आवश्यक आहे. सहकारी संस्थांची दारे सर्व जाती, धर्म व वंशाच्या लोकांसाठी खुली असली पाहिजेत. आपला कारभार करत असताना राजकीय व धार्मिक विचारसरणीचा प्रभाव असता कामा नये. संस्थेच्या निकोप वाढीसाठी सहकारी संस्था राजकीय व धार्मिक बाबतीत तटस्थ राहिली पाहिजे.
- ४) **सेवा तत्त्व :** आपल्या सभासदांना व समाजाला सेवा देणे हे सहकारी संस्थांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सहकारी संस्थेत सेवेला अधिक प्राधान्य दिले जाते तर नफा मिळविणे गौण किंवा दुय्यम समजले जाते. सहकारी संस्था सभासदांना निर्भेळ व दर्जेदार वस्तूंचा पुरवठा, योग्य वजनमापे, आर्थिक शोषण व फसवणुकीपासून संरक्षण इत्यादी सेवा पुरवितात. सभासदांचे आर्थिक कल्याण समोर ठेवून संस्था आपले आर्थिक व्यवहार करित असतात. हे आर्थिक व्यवहार करतांना संस्थेचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी ग्राहकांची आर्थिक पिळवणूक न करता वाजवी प्रमाणात नफा मिळविणे गैर नाही.
- ५) **काटकसरीचे तत्त्व :** सभासदांनी जास्तीत जास्त काटकसर करावी असे हे तत्त्व सांगते. प्रत्येक सहकारी संस्थेने आपला कारभार हा काटकसरीने चालविला पाहिजे. तसेच अनावश्यक खर्च व उधळपट्टी टाळली पाहिजे. आपल्या सभासदांना कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त चांगली सेवा उपलब्ध करून दिली पाहिजे. यामुळे संस्था अर्थक्षम होण्यास मदत होते. साहजिकच सभासदांना बचतीची सवय लागते. यासाठीच सहकारी संस्थेत काटकसरीचे तत्त्व महत्त्वाचे मानले जाते.
- ६) **आधिक्याचे न्याय्य वाटप :** सहकारी संस्थेचा मुख्य उद्देश नफा मिळविणे नसून सेवा देणे हा असतो. तरीही संस्थांनी व्यवस्थापन खर्च भागवून वाजवी नफा मिळविला पाहिजे. संस्थेने वर्षभर केलेल्या आर्थिक व्यवहारातून जे शिल्लक राहते त्यालाच आधिक्य म्हणतात. या आधिक्यातील २५ टक्के रक्कम राखीव निधीत जमा केली पाहिजे. उर्वरित नफा सभासदांनी केलेल्या व्यवहाराच्या व भागभांडवलाच्या प्रमाणात सभासदांमध्ये लांबाशाच्या स्वरूपात दिला जातो. हा लांबाशा दर जास्तीत जास्त १५ टक्के पर्यंत दिला जातो.

कृती-

२) भविष्यकालीन तरतुदीसाठी काटकसर व बचत करणे आवश्यक आहे – यावर चर्चा करा.

३.८ सारांश

सहकारी संस्थेचे कामकाज उत्तम पद्धतीने चालविण्यासाठी काही मार्गदर्शक सहकार तत्त्वे किंवा नियमांची आवश्यकता असते. तत्त्वामुळे संस्थेने निश्चित केलेली उद्दिष्टे साध्य करता येतील. विविध नियमांचा अवलंब करत संस्था आर्थिकदृष्ट्या बळकट करण्यासाठी व संस्थेच्या विकासासाठी ही तत्त्वे उपयोगी पडतात व निश्चित केलेली उद्दिष्टे व ध्येये साध्य करता येतात. त्यामुळे नियम किंवा तत्त्वे असणे आवश्यक असतात तरच संस्थेचा सर्वांगीण विकास साध्य करता येईल.

● सहकाराची पुनर्निर्धारित मूलतत्त्वे

- १) खुले व ऐच्छिक सभासदत्व
- २) सभासदांचे लोकशाही नियंत्रण

- ३) सभासदांचा आर्थिक सहभाग
- ४) स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य
- ५) शिक्षण, प्रशिक्षण आणि माहिती
- ६) सहकारांतर्गत सहकाराचे तत्त्व
- ७) सामाजिक बांधिलकी

● **सहकाराची सर्वसामान्य तत्त्वे**

- १) परस्पर सहाय्याव्दारे स्वावलंबन
- २) रोखीचे व्यवहार
- ३) धार्मिक व राजकीय तटस्थता
- ४) सेवा तत्त्व
- ५) काटकसरीचे तत्त्व
- ६) आधिकायाचे न्याय्य वाटप

३.५ महत्त्वाच्या संज्ञा

- १) **सहकार तत्त्व** - सहकारी चळवळीच्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी व्यवहार्य असलेले नियम
- २) **राखीव निधी** - वार्षिक नफ्यातून भविष्यकालीन गरजेसाठी बाजूला काढून ठेवलेली रक्कम
- ३) **लाभांश** - सभासदांमध्ये (भागधारक) वाटप केला जाणारा वाढावा (नफा) (आधिक्य)

३.६ स्वाध्याय

प्र.१ अ) खालील दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा व पुन्हा लिहा.

- १) सहकारी संस्था ही आर्थिकदृष्ट्या ----- व्यक्तींची संघटना आहे.
(अ) सबल (ब) दुर्बल (क) प्रभावशाली
- २) सेवा देणे हे सहकारी संस्थेचे ----- उद्दिष्ट आहे.
(अ) मुख्य (ब) दुय्यम (क) विशिष्ट
- ३) सहकारी संस्थांमध्ये भांडवलावर ----- व्याज दिले जाते.
(अ) स्थिर (ब) मर्यादित (क) अमर्यादित
- ४) सहकारी संस्थेचे कामकाज ----- पद्धतीने चालते.
(अ) भांडवलशाही (ब) हुकूमशाही (क) लोकशाही

- ५) सहकारी संस्थेतील प्रत्येक सभासदाला ---- मत देण्याचा अधिकार असतो.
 (अ) एक (ब) दोन (क) तीन

(ब) योग्य जोड्या जुळवा.

अ गट	ब गट
अ) खुले सभासदत्व	१) समाजहिताविरुद्ध कार्य
ब) काटकसरीचे तत्त्व	२) जात, धर्म, पंथ विरहित सभासदत्व
क) लोकशाही कारभार	३) सामाजिक कल्याणाचे कार्य
ड) सामाजिक बांधिलकी	४) अनावश्यक खर्च टाळणे
इ) राजकीय व धार्मिक तटस्थतेचे तत्त्व	५) एक व्यक्ति एक मत
	६) पैशाची उधळपट्टी
	७) राजकीय हस्तक्षेप नसतो
	८) एक भाग एक मत
	९) जात, धर्म, पंथरहित सभासदत्व
	१०) राजकीय हस्तक्षेप असतो

(क) खालील विधानासाठी एक शब्द/शब्दसमूह लिहा.

- १) सहकारी संस्था स्थापनेचा मुख्य उद्देश
- २) सहकारी संस्थेचा कारभार व व्यवस्थापन या तत्त्वानुसार चालतो.
- ३) सभासदांना बचतीची सवय लावणारे तत्त्व.
- ४) सामाजिक हित व सामाजिक कल्याण साधण्याचे तत्त्व.

(ड) खालील विधाने चूक किंवा बरोबर ते लिहा.

- १) सहकारी संस्थेचे सभासदत्व खुले व ऐच्छिक असते.
- २) सहकारी संस्था नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने स्थापन झालेल्या असतात.
- ३) सहकारात राजकीय व धार्मिक विचारप्रणालीस स्थान नसते.
- ४) सहकारी संस्थेतील सभासदांना लाभांश प्राप्त करण्याचा अधिकार असतो.
- ५) सभासदत्व मिळवण्यासाठी सक्ती केली जाते.
- ६) आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात.

इ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) सभासदांना देणे हे सहकारी संस्थेचे मुख्य उद्दिष्ट असते.
- २) सहकारी संस्थांमध्ये भांडवलावर व्याज दिले जाते.

- ३) सहकारी संस्थेला झालेल्या एकूण नफ्यातून टक्के रक्कम राखीव निधीत जमा करावी लागते.
- ४) सहकारी संस्थेच्या निकोप वाढीसाठी सहकारी संस्था राजकीय व बाबतीत तटस्थ राहिली पाहिजे.

(फ) अचूक पर्याय निवडा.

१)	जात, धर्म, पंथ विरहित तटस्थतेचे तत्त्व
२) काटकसरीचे तत्त्व	
३) सामाजिक बांधिलकी	
४)	राजकीय व धार्मिक तटस्थतेचे तत्त्व
५) एक व्यक्ति एक मत	

अनावश्यक खर्च टाळणे, खुले व ऐच्छिक सभासदत्व, राजकीय हस्तक्षेप नसतो, राहणीमान उंचावणे, लोकशाही कारभार, समाजहिताविरुद्ध कार्य, एक भाग एक मत

ग) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सहकाराचे तत्त्व म्हणजे काय ?
- २) सहकारी संस्था स्थापनेचा मुख्य उद्देश कोणता असतो ?
- ३) सहकारांतर्गत सहकार म्हणजे काय ?
- ४) सहकारी संस्था जास्तीत जास्त किती टक्क्यापर्यंत लाभांश जाहीर करू शकतात ?
- ५) काटकसरीचे तत्त्व म्हणजे काय ?
- ६) सहकारी संस्थेने आपला कारभार काटकसरीने चालविण्यासाठी काय टाळले पाहिजे ?

ह) खालील वाक्यांतील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) सहकारी संस्था उधारीच्या व्यवहारामुळे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनतात.
- २) सभासदांना सेवा देणे हे सहकारी संस्थांचे दुय्यम उद्दिष्ट असते.
- ३) सहकारी संस्थेचा कारभार हुकूमशाही पद्धतीने चालतो.
- ४) सहकारी संस्थेचे सभासदत्व सक्तीचे असते.

ई) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

१) अ) स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य	ब) खुले व ऐच्छिक सभासदत्व
क) सामाजिक बांधिलकी	ड) सेवा तत्त्व
२) अ) रोखीचे व्यवहार	ब) काटकसरीचे तत्त्व
क) आधिक्याचे न्याय्य वाटप	ड) खुले व ऐच्छिक सभासदत्व

प्र.२ खालील संज्ञा स्पष्ट करा.

- १) काटकसरीचे तत्त्व
- २) रोखीचे व्यवहार
- ३) लाभांश वाटप
- ४) सभासदांचे लोकशाही नियंत्रणाचे तत्त्व

प्र.३ स्वमत लिहा./ उपयोजनावर आधारित प्रश्न.

- १) सहकारी तत्त्वांचा वापर दैनंदिन जीवनात कसा होतो याबाबत आपले मत लिहा.
- २) “सहकारी चळवळीच्या प्रगतीसाठी सहकारी तत्त्वांची गरज आहे.” यावर आपले मत व्यक्त करा.

प्र.४ टीपा लिहा.

- १) सभासदांचा आर्थिक सहभाग
- २) सहकाराची सर्वसामान्य तत्त्वे
- ३) राजकीय व धार्मिक तटस्थता तत्त्व
- ४) सहकारातर्गत सहकार आणि शिक्षण, प्रशिक्षण व माहितीचे तत्त्व

प्र.५ कारणे द्या.

- १) सहकारी संस्था राजकीय व धार्मिकदृष्ट्या तटस्थ असली पाहिजे.
- २) सहकारी संस्था सभासदांशी रोखीने व्यवहार करतात.
- ३) सहकारी संस्थेतील सभासदत्व खुले व ऐच्छिक असते.
- ४) सेवा देणे हा सहकारी संस्थेचा मुख्य उद्देश असतो.
- ५) संस्थेतील सभासद व सेवकांना सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण दिले पाहिजे.

प्र.६ खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सहकाराची पुनर्निर्धारित मूलतत्त्वे स्पष्ट करा.
- २) सहकाराची सर्वसामान्य तत्त्वे स्पष्ट करा.

प्र.७ दीर्घोत्तरी प्रश्न.

- १) सहकाराची पुनर्निर्धारित मूलतत्त्वे सविस्तरपणे लिहा.
- २) सहकाराची तत्त्वे म्हणजे काय? सहकाराची सर्वसामान्य तत्त्वे सविस्तरपणे लिहा.

